

**PSIXOLOG SHAXSIDA REFLEKSIV MADANIYATNING
RIVOJLANISH XUSUSIYATLARI**

<https://doi.org/10.53885/edinres.2022.5.5.060>

*Parpiyeva Shahnoza Abdullayevna,
Toshkent davlat pedagogika universiteti, Psixologiya kafedrasida katta
o'qituvchisi*

Annotatsiya: Ushbu maqola psixolog kasbida refleksiyaning ahamiyati, psixolog shaxsida refleksiv madaniyatni shakllanishining nazariy metodologik asoslariga bag'ishlanadi. Unda dastavval refleksivlik, madaniyat, refleksiv madaniyat tushunchalarining psixologik jihatdan talqini hamda xorij psixologiyasida o'rganilganlik holatiga doir fikrlar ilgari suriladi. Manbalar tahlili asosda muallif xulosalari bayon qilinadi.

Kalit so'zlar: Shaxs, psixolog shaxsi, refleksiv jarayonlar, refleksiv madaniyat, kasbiy faoliyat, muloqot, "Men" obrazi, psixologik faoliyat.

**ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ РЕФЛЕКСИВНОЙ КУЛЬТУРЫ У
ЛИЧНОСТИ ПСИХОЛОГА**

*Парпиева Шахноза Абдуллаевна,
Старший преподаватель кафедры психологии Ташкентского
государственного педагогического университета*

Аннотация: Данная статья посвящена значению рефлексии в профессии психолога, теоретическим методологическим основам формирования рефлексивной культуры у личности психолога. В нем будут выдвинуты мнения о психологической интерпретации понятий рефлексивности, культуры, рефлексивной культуры и состоянии изученности в зарубежной психологии. На основе анализа изложены выводы автора.

Ключевые слова: Личность, личность психолога, рефлексивные процессы, рефлексивная культура, профессиональная деятельность, диалог, образ «Я», психологическая деятельность.

**FEATURES OF THE DEVELOPMENT OF REFLEXIVE CULTURE IN
THE PERSONALITY OF A PSYCHOLOGIST**

*Parpieva Shakhnoza Abdullaevna,
Senior Lecturer Department of Psychology, Tashkent State Pedagogical
University*

Abstract: This article is devoted to the meaning of reflection in the profession of a psychologist, the theoretical methodological foundations of the formation of a reflective culture in the person of a psychologist. It will put forward opinions on the psychological interpretation of the concepts of reflexivity, culture, reflexive culture and the state of study in foreign psychology. Based on the analysis, the author's conclusions are presented.

Key words: Personality, personality of psychologist, reflexive processes, reflexive culture, professional activity, dialogue, image «I,» psychological activity.

Mustaqillik yillari mobaynida jamiyatda shunday ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy muhit, qadriyatlar yuzaga keldiki, ular odamlarning, ayniqsa, yosh avlodning o'zini

o'zi anglash, o'zini o'zi nazorat qilish darajasiga va bu xususiyatlarni rivojlantirishga yo'naltirilgan ta'limga yangicha talablarni qo'yimoqda.

Bu borada davlatimiz rahbari Sh.M.Mirziyoyevning quyidagi fikrlari shaxs ta'lim-tarbiyasida muhim ekanligini ko'rsatadi. Bu ham bo'lsa, hozirgi kunda shaxsning ta'lim-tarbiyasi muhim va ahamiyatli ekanligini yana bir bora tasdiqlaydi: "Biz ta'lim-tarbiya tizimining barcha bo'g'inlari faoliyatini bugun zamon talablari asosida takomillashtirishni o'zimizning birinchi darajali vazifamiz deb bilamiz. Yosh avlod tarbiyasi haqida gapirganda Abdurauf Fitrat bobomizning mana shu fikriga har birimiz ayniqsa, endi hayotga kirib kelayotgan o'g'il-qizlarimiz amal qilishlarini men juda-juda istardim. Mana ulug' ajdodimiz nima deb yozganlar: "Xalqning aniq maqsad sari harakat qilishi, davlatmand bo'lishi, baxtli bo'lib, izzat-hurmat topishi, jahongir bo'lishi yoki zaif bo'lib xorlikka tushishi, baxtsizlik yukini tortishi, e'tibordan qolib o'zgalarga tobe va qul asir bo'lishi uning o'z ota-onalaridan bolalikda olgan tarbiyalariga bog'liq" [1].

Ma'lumki, respublikamizda ta'lim sohasida amalga oshirilayotgan islohotlarning bosh maqsadi jahon talablariga javob beradigan raqobatbardosh kadrlarni tayyorlashdan iborat. Bu borada bo'lajak mutaxassislarni kasbiy faoliyatga tayyorlash masalasi o'zining dolzarbligini aks ettirmoqda. Shu bilan birga hozirgi kun talablaridan kelib chiqqan holda mutaxassis tayyorlashga nisbatan yangicha talablarning qo'yilayotganligi fikrimizning yaqqol dalilidir. Ayniqsa, jamiyatimiz hayotida rivojlanib kelayotgan sohalaridan biri bu psixologiya va psixolog kasbidir. O'z-o'zidan ko'rinadiki, psixolog shaxsi kasb talablaridan kelib chiqqan holda insonlarga samarali yordam berishi va ularni qiyin vaziyat, holat, sharoitda o'zini o'zi anglash, boshqarish, nazorat qilish ko'nikmasini tarkib toptirish lozim.

Shu nuqtai nazardan olganda, bo'lajak psixologlarda refleksiv madaniyatni shakllanganligi ularni yosh avlod ta'lim-tarbiyasida shaxslararo munosabatlar tizimida hamda psixolog-mijoz hamkorliklarida yaqqol kuzatiladi. Ta'kidlash joizki, psixolog shaxsida refleksiv madaniyatni shakllanganligi ularni insoniy munosabatlar tizimida o'ziga xos o'ringa ega bo'lishiga olib keladi.

Psixologning kasbiy faoliyati mohiyati va shakllaridan kelib chiquvchi refleksiv madaniyatining mazuniga oid xususiyatini aniqlab olish va ta'riflash juda muhim ahamiyatga ega. Inson kasbiy faoliyati faoliyatning boshqa turlaridan (o'yin, ta'lim, mehnat) farqli ravishda u ushbu faoliyat predmeti mohiyatiga bo'lgan shartli refleksiyani taqozo qiladi. Psixolog uchun bu kabi refleksiya sifatida insonning psixik voqeligi namoyon bo'ladi. G.S.Abramovanning fikriga ko'ra, psixik voqelikni quyidagicha ifodalash mumkin: inson hayotining har bir keyingi bosqichi avvalgisidan, insonning o'ziga va boshqa kishilarga bo'lgan munosabatining umuman yangi ko'rinishlari namoyon bo'lishi bilan farq qiladi. Psixik voqelikni psixologning kasbiy faoliyati sifatida saqlab qolish imkoni faqatgina uning harakatlari voqelikning ushbu xususiyatlariga yo'naltirilgan bo'lsa va uning mavjud bo'lish qonuniyatlariga bo'ysunganidagina mavjud bo'lishi mumkin. Psixolog insonga aynan u haqidagi fikrlarni, umuman insonlar to'g'risidagi umumlashtirilgan tasavvurlarni qo'llagan holda singdiradi. U insonning individual (shaxsiy) hayotini o'rganuvchi shaxs sifatida namoyon bo'ladi. Unga ta'sir ko'rsatgan holda zarur bo'lgan psixologik ma'lumotni olib, psixolog boshqa inson hayotining (muayyan vaqt davomida bo'lsa ham) bir qismiga aylanadi [2].

Inson haqidagi psixologik ma'lumotni qo'llagan holda boshqa insonga ta'sir ko'rsatish amaliyoti psixolog kasbiy faoliyatining, ta'sir ko'rsatish darajasi va psixolog insonning shaxsiy hayotini kechishiga javobgarligi darajasiga ko'ra farq qiluvchi

bir necha turlariga bo‘linadi. Psixologik tashxis, psixologik tuzatish, psixologik maslahat, psixoterapiya va boshqalar psixologning kasbiy faoliyati turlari sifatida nafaqat turli vazifalari bilan, balki boshqa insonga ta’sir ko‘rsatish vositalari bilan ham farq qiladi. Kasbiy faoliyatning barcha turlarida ham psixolog olingan psixologik ma’lumot va kasbiy ta’sir ko‘rsatishning aniqligiga shaxsan mas’ul va javobgardir. Javobgarlik darajasi va uning to‘liq anglanishi uning kasbiy refleksiya sifatining zaruriy shartlaridan hisoblanadi. “Amaliyotchi o‘z shaxsiy amaliyotini refleksiylashtirsa, hech bo‘lmaganda uni anglash uchun atayin tirishib harakat qilsagina haqiqiy mutaxassisga aylanadi. Aks holda biz “boshsiz chavandoz” kabi psixologik amaliyotga duch kelamiz”. Bundan tashqari, reflektiv faoliyat kasbiy jihatlarni rivojlanishini barqarorlashtiradi, boyitadi, kuchaytiradi. Refleksiya faqatgina insonda mavjud tafakkur, ong, o‘zini o‘zi anglash, iroda va boshqa psixik hodisalarga bog‘lanmaydi. U barcha psixik funktsiya va mexanizmlarni rivojlantiradi. Refleksiyada jarayonlarni amalga oshirishning quyidagi ketma-ketligi ajartib ko‘rsatiladi: faoliyatdagi qiyinchiliklarni qayd etish, faoliyatdan refleksiya maydoniga chiqish, vazifani qayta qurish, qiyinchiliklar sabablarini aniqlash, harakatni qayta loyihalashtirish, refleksiya maydonidan faoliyat maydoniga o‘tish, faoliyatni amalga oshirish va boshqalarni kiritish mumkin. Refleksiv jarayonlar faoliyatni tashkillashtirish turiga ko‘ra, harakatning avvalgi usulini saqlab qolinishini, yoki uning o‘zgartirilishini ta’minlashi mumkin [3].

Kasbiy faoliyat va refleksiya bir-biri bilan ajralmas birlik holatida bo‘ladi: faoliyatdagi o‘zgarishlar ertami kechmi refleksiya faoliyatdagi o‘zgarishlarga olib keladi, refleksiya faoliyatdagi o‘zgarishlar esa faoliyatdagi o‘zgarishlarga olib keladi. Kasbiy faoliyatdagi o‘zgarishlar refleksiya faoliyatiga madaniy shakl berilganda tezroq yuz beradi. Refleksiyaning rivojlanishi bu jarayonga madaniyatning ta’siridagi amalga oshirish mumkin emas. Madaniyat mavjud bo‘lishining mezonga oid shakli mohiyatni faoliyatni tashkillashtirish, baholash, his qilish, boshdan kechirishning kelgusidagi omillarini qayd qilishdan iborat bo‘ladi. Refleksiya faoliyatiga madaniy asosni olib kirish bilan birga insonda o‘z manfaatlariga erishishning avvalgi mantig‘i bilan madaniy birliklar, mezonga oid asos mohiyatini bo‘ysundirish mantig‘i o‘rtasida ziddiyatlar vujudga keladi. Ziddiyat sub’ektivlikning o‘zining o‘zgartirilishi yordamida hal etiladi. Avval inson madaniy predmet mohiyatini va uning asosida shakllanayotgan me’yorlarni, u o‘z manfaatlarini va avvalgi meyorlarni amalga oshirishga tayyorligi mos kelmasligi sababli, shuningdek, yangi meyorlarni amalga oshirish qobiliyatining mavjud emasligi sababli tushunmaydi va qabul qila olmaydi. Avvalgi ehtiyojlarni qondirish yangi meyorlarni amalga oshirishga bog‘liqligi faoliyat uchun ichki holat bo‘lgan sababni qayta qurishga majbur qiladi. Inson sabablarning yangi mohiyatiga, qadriyatlarini qabul qilishga ochiladi, so‘ngra ularni “o‘zini”ga aylantirgan holda interiorizatsiyalashtiradi. Shunday qilib, reflektiv madaniyat – bu kriterial (mezonga oid) asos mohiyatidan kelib chiquvchi reflektiv jarayonlarni amalga oshirishning vosita (jihat) va meyorlari tizimidir. Vosita va meyorlarning ushbu tizimi reflektiv jarayonlarning ahamiyatini aks ettirishi, har qanday murakkablikdagi reflektiv jarayonlarni tasodifiy bo‘lmagan tashkillashtirilishi uchun to‘liq va yetarli bo‘lishi va unga qarama-qarshi bo‘lmasligi lozim. Bundan tashqari u inson psixikasining buzilishiga olib kelmasligi, insonga nisbatan “ekologik” bo‘lishi zarur.

Psixologning kasbiy faoliyati vazifaga oid quyidagi elementlarni qamrab oladi: gnostik, loyihalashtiruvchi, tuzilmaviy, kommunikativ hamda tashkillashtiruvchi.

Psixolog kasbiy faoliyatining gnostik elementi, mavjud vaziyatni o‘rganishga, kelib tushayotgan axborotni tahlil qilish va qayta ishlashga, maqsadlar va ularga

muvofig keluvchi vazifalarni qurishga, shuningdek, olingan natijalarni tahlil qilishga, mijoz bilan ishlagandagi psixologik yordam natijalarini tizimlashtirish va umumlashtirishga, psixolog mehnatiga tuzatishlar kiritish va boshqalarga qaratilgan.

Loyihalashtiruvchi tarkibiy qism psixologning kasbiy vazifalarni hal etishga, qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun alternativ yo'nalishlar va mavjud usullarni aniqlashga, mehnat muhiti va mijozlar hayotini psixologik jihatdan yaxshilashga qaratilgan yo'nalish va tadbirlarni ishlab chiqishga qaratilgan harakatlarini qamrab oladi.

Psixologik faoliyatning tuzilmaviy tarkibiy qismi esa samarali mehnat qilish strategiyasi, usuli va texnikasini psixolog ishlayotgan psixologik vaziyatning noaniqligini e'tiborga olgan holda to'g'ri ishlab chiqish ko'nikmasini, shuningdek, taxmin qilinayotgan natijalarga erishish uchun aniq rejalar tuzishni ta'minlaydi.

Kommunikativ tarkibiy qism psixologning mijozlar bilan qo'yilgan maqsadlarga erishishni ta'minlovchi o'zaro munosabatlarni o'rnatishga yo'naltirilgan harakatlarini qamrab oladi. Psixolog ishini boshqalardan ajratib turuvchi o'ziga xos xususiyati uning odamlar bilan doimiy, uzluksiz muloqoti hisoblanadi.

Muloqot psixologik faoliyat amalga oshiriluvchi holat demakdir. Tashkillashtiruvchi tarkibiy qism mijozlar bilan psixoterapevtik, tuzatuvchi, maslahatga oid va rivojlantirishga qaratilgan ishlarni olib borishni, doimiy ravishda shaxsiy, umumiy va psixologik tayyorgarlikni amalga oshirishni, kasbiy faoliyatning ijodiy uslubini egallashni qamrab oladi.

Psixolog faoliyati tuzilmasini tahlil qilar ekanmiz, refleksiv madaniyatning quyidagi tuzilmaviy tarkibiy qismlarini ajratib ko'rsatish mumkin – perseptiv, kognitiv, kommunikativ, hissiy, baholovchi, xulqqa oid (tartibga soluvchi) va boshqalar. Psixologning kasbiy faoliyati ob'ekti noyob va "mo'rt" mavjudot – inson va uning qalbi, ruhiyati, hayotidir. Va birinchi navbatda psixolog uchun boshqa kishini ko'ra bilish, uni, o'zini, o'z imkoniyatlari va kasbiy imkoniyatlarini to'g'ri qabul qila bilish o'ta muhim. Buning uchun esa boshqa birovning ichki dunyosiga "kira olish", shuningdek, o'ziga kongruent bo'lishi lozim. Shu sababli psixolog refleksiv madaniyatining muhim tarkibiy qismi perseptiv tarkibiy qism hisoblanadi. Uning harakatlanishi asosida esa qabul qilish jarayoni yotadi. Psixologning qabul qilish ob'ekti esa inson, uning tashqi xususiyatlari va holatlaridir. Boshqa bir kishining tashqi xususiyatlarini maqsadli qabul qilish va ularni shaxsiy xususiyatlar bilan qiyoslanishi psixologning refleksiv madaniyati rivojlanishining asosi hisoblanadi. Qabul qilish jarayoni xususiyatlari esa quyidagilardan iborat: hajm – bir marotabalik qayd qilish davomida inson qabul qilishi mumkin bo'lgan tashqi xususiyatlarning miqdori; muvofiqlik – vujudga kelgan obraz qabul qilinayotgan ob'ektning o'ziga xos xususiyatlariga muvofiqligi; to'liqlik – ushbu muvofiqlikning darajasi; tezkorlik – predmet yoki hodisani to'g'ri qabul qilish uchun zarur bo'lgan vaqt; appersepsiya – insonning avvalgi tajribasiga, uning psixik faoliyatining umumiy mohiyatiga va individual xususiyatlariga bog'liq bo'lgan tanlash qobiliyati bilan bog'liq; to'liq anglanganlik – ma'lum shaxs uchun xos bo'lgan tafakkur darajasida mavjud bo'ladi; toifalilik – qabul qilayotgan kishi qabul qilinayotgan shaxsni, masalan, jismoniy yoki ijtimoiy mezonlarga ko'ra, qaysidir toifa yoki sinfga kiritishi; hissiy bo'yalganlik – boshqa kishilarni o'zlashtirishda doimo shaxsning sababiy-qadriyatga oid tuzilmasi bilan bog'liq bo'lgan baholash elementi mavjud bo'ladi. Refleksiv madaniyatning perseptiv tarkibiy qismining harakatlanishi va rivojlanishi mutaxassisda quyidagi psixologik bilimlarning mavjudligini talab etadi [4]:

1. Shaxslararo bir-birini anglash tuzilmasini bilish. Shaxslararo bir-birini anglash

tuzilmasi o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: shaxslararo bir-birini anglash sub'ekti, shaxslararo bir-birini anglash ob'ekti hamda shaxslararo bir-birini anglash jarayoning o'zi. Bir-birini anglash jarayonida sub'ekt ob'ektdagi jismoniy xususiyatlar kabi, ijtimoiy xususiyatlarni ham qayd qiladi. Jismoniy xususiyatlarga quyidagilar kiradi: gavda bichimi, bo'y, yosh, jins, vaqtga oid holatga, mos kelishi mumkin bo'lgan, yoshi shaxsning umumiy xususiyatlari bo'lishi mumkin bo'lgan noverbal ifodalar. Ijtimoiy xususiyatlar o'z ichiga quyidagilarni qamrab oladi: tashqi (rasmiy rolgga oid xususiyatlar va shaxslararo rolgga oid xususiyatlar) va ichki (shaxsning qarashlar tizimi va buning sabablari tuzilmasi).

2. Shaxslararo bir-birini anglash mexanizmlarini bilish. Psixologiyada o'rganilgan shaxslararo bir-birini anglashning eng muhim mexanizmlari quyidagilardan iborat:

a) tenglashtirish – boshqa kishini o'zini u bilan tenglashtirgan holda tushunish va ta'riflash;

b) ijtimoiy-psixologik refleksiya – boshqa bironi uning uchun mulohaza yuritish yo'li bilan tushunish;

v) empatiya – boshqa bironi uning kechinmalariga kirib borish yo'li bilan tushunish;

g) stereotiplashtirish – boshqa kishini unga nisbatan biror-bir ijtimoiy guruhning xususiyatlarini tadbiq qilgan holda qabul qilish va baholash [5].

Odatda odamlar o'zlarining alohida holatlarida o'ziga xos xususiyatlarini yaxshi anglaydilar, biroq o'zlarini shaxs sifatida umumiy baholashda qiyinchiliklarga duch keladilar. O'zini o'zi umumiy baholashda vujudga keladigan nisbiy qiyinchiliklar o'zini o'zi anglashda obrazli tarkibiy qismni qo'llash imkoniyatining cheklanganligi bilan bog'liq. Bu esa albatta inson o'zini o'zi anglashini ortib borishiga, uning o'zi bilan sodir bo'layotgan o'zgarishlarni his qilish va to'g'ri baholash qobiliyatiga ta'sir ko'rsatadi. O'zini o'zi baholash tushunchasi psixologning kasbiy jihatdan o'zini anglash tuzilmasiga kiradi. O'zini o'zi baholashning o'zini o'zi anglash bilan bog'liqligini S.L.Rubinshteyn alohida ta'kidlab o'tgan: "Insonning o'zini o'zi anglashi bevosita kechinmalarda aks etmagan, u o'z kechinmalarini haqiqiy holatda anglashi talab etiladigan bilish natijasi hisoblanadi. U ko'proq yoki kamroq darajada to'g'ri bo'lishi mumkin. O'zini o'zi anglash o'ziga bo'lgan u yoki bu munosabatni qamrab olar ekan, o'zini o'zi baholash bilan ham chambarchas bog'liq. Insonning o'zini o'zi baholash meyorlarini belgilab beruvchi dunyoqarash bilan bog'liq". Ushbu keng qo'llaniladigan atama tadqiqotchilar tomonidan shaxsning o'zini o'zi, o'z imkoniyatlarini, xislatlarini va boshqa odamlar orasidagi o'rnini baholashi sifatida tushuniladi. Uni "Men"ning to'laqonli obrazi bilan bog'laydilar va o'zini o'zi anglashining o'zagi deb hisoblaydilar (A.V.Zaxarova, I.S.Kon, F.Pataka, V.V.Stolin, I.I.Chesnokova va boshqalar). Boshqa asarlarda o'zini o'zi baholash o'ziga nisbatan hissiy-qadriyatga oid munosabat bilan tenglashtiriladi yoki muhitning sababiy-ehhtiyojga oid bo'g'ini sifatida ta'riflanadi (R.B.Styorkina). M.I.Lisina o'zini o'zi baholashni miqdoriy jihatdan emas (u qanchalik baland), balki sifat jihatidan – uning tarkibi va tusi qanday (ijobiy – salbiy, to'liq-noto'liq va boshq.) ta'riflash zarur [6].

O'zi haqida, o'zining shaxsiy va kasbiy fazilatlarini haqidagi bilimlar, o'z kasbiy malakasini to'g'ri baholay olish, odamlar bilan samarali shaxslararo munosabatlarni o'rnatish qobiliyati, shuningdek, uning asosida yuzaga keladigan bilimlar va o'zini o'zi baholashlar, o'ziga nisbatan hissiy-qadriyatga oid munosabat psixologning kasbiy o'zini o'zi anglashning o'ziga xos jihatini tashkil etadi.

O'zini o'zi kasbiy jihatdan baholash shaxsiy rivojlanish jihatidan o'zini o'zi baholashning bir turi hisoblanadi va juda murakkab, ziddiyatlarga to'la holda o'zgaradi. O'zini o'zi anglashning boshqalarni tushunishga ta'siri haqidagi tadqiqotlar natijasi

sifatida boshqa bировга baho berish qobiliyati darajasining shakllanganligi qanchalik yuqori bo'lsa, o'zini o'zi baholash yanada to'g'riroq amalga oshiriladi degan xulosa kelib chiqadi. Boshqa shaxsning xususiyatlarini anglashdagi ketma-ketlik shaxsiy "Men"ni anglash ketma-ketligini belgilab beradi. Boshqa bировni baholar ekan, subyekt o'z e'tiborini o'zi uchun maqbul deb hisoblagan va o'zida qoniqish hosil qilgan jihatlarga qaratadi hamda boshqa shaxsning o'zi uchun ahamiyatga ega emas deb hisoblagan jihatlarni e'tiboridan chetda qoldiradi. Shu yo'l bilan u o'ziga beradigan bahosini himoya qiladi va mustahkamlaydi.

O'zi haqida to'g'ri tasavvurga ega bo'lgan kishilar o'z kamchiliklarni boshqalarga ko'chirishga kamroq moyil bo'ladilar va shu sababli ular boshqalar haqida to'g'riroq fikr bildirish imkoniyatiga ega bo'ladilar (A.A.Bodalev). Boshqalar haqida nisbatan ijobiy fikrlar bildiruvchi odamlar esa, o'zlari haqida ham ijobiy fikrlar beradilar hamda boshqa individlarni baholashda nisbatan yuqoriroq darajada tabaqalashtirish qobiliyatini namoyon qiladilar [7].

Yuqorida keltirilganlardan tashqari psixolog faoliyatni tashkillashtirish va rejalashtirishda qo'llanilayotgan usullardan tashqari o'zining psixik holatini, o'zini tutish va refleksiyaning tartibga soluvchi vazifasini rivojlantirish bilan bog'liq bo'lgan muloqot qilish tamoyillarini ham kiritish mumkin.

Adabiyotlar:

1. Мирзиёев Ш.М. Эркин ва фаровон, демократик Ўзбекистон давлатини биргаликда барпо этамиз. – Тошкент, 2017. – 61 б.
2. Арнольдov А.И. Человек и мир культуры. Введение в культурологию / А.И. Арнольдov. – М., 1992. – 240 с.
3. Абрамова Г.С. Введение в практическую психологию / Г.С. Абрамова. – М., 1996. – 224 с.
4. Даниленко О.И. Психологическая культура и душевное здоровье человека / О.И. Даниленко // Психологическое обеспечение психического и физического здоровья человека. – М., 1989. – С. 16-19.
5. Климов Е.А. Развивающийся человек в мире профессий / Е.А. Климов. – Обнинск, 1993. – 56 с.
6. Рубинштейн С. Л. Человек и мир. – М., 1998.
7. Степанов С.Ю. Управленческая инноватика: рефлепрактические методы / С.Ю. Степанов, С.Н. Маслов, Е.А. Яблокова. – М., 1993. – 59 с.